

Powiatowe Centrum Pomocy Rodzinie w Rykach

Szkolenie dla Rodzin Zastępczych z Powiatu Ryckiego

DZIECKO WYCHOWUJĄCE SIĘ POZA RODZINĄ NATURALNĄ – PROBLEMY DZIECKA NA RÓŻNYCH ETAPACH ROZWOJU

mgr Agnieszka Mioduchowska-Zienkiewicz

Ryki, 12.11.2015 r.

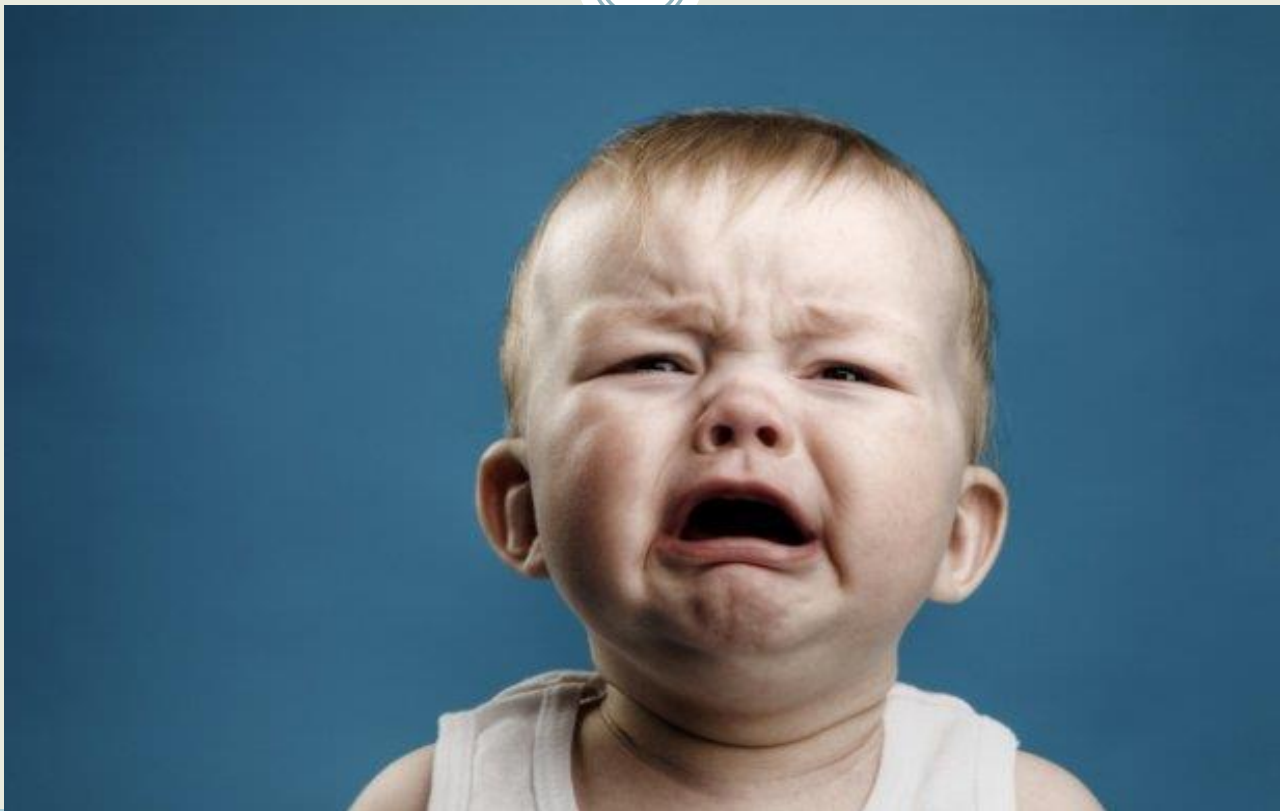
**JAKIE PROBLEMY
MOŻE MIEĆ DZIECKO
WYCHOWUJĄCE SIĘ
POZA RODZINĄ NATURALNĄ?**

Kwestie rozwoju dziecka wychowanego poza rodziną naturalną zostaną omówione na czterech płaszczyznach:

- I. wpływ negatywnych emocji na rozwój mózgu,
- II. dziecięce reakcje na stres na różnych etapach rozwoju zależne od czynników społeczno-osobowościowych,
- III. wytwarzanie więzi pomiędzy dzieckiem a opiekunami,
- IV. zmieniające się w zależności od wieku poczucie czasu.

I. Wpływ negatywnych emocji i traumy wczesnodziecięcej na rozwój mózgu, z uwzględnieniem zmian na różnych etapach rozwoju

Rozwój mózgu dzieci z rodzin zastępczych

- Do systemu opieki społecznej trafiają bardzo często dzieci znajdujące się w okresie, kiedy wzrost i rozwój mózgu są najszybsze.
- Przez pierwsze 3-4 lata w anatomii mózgu powstają struktury odpowiedzialne za naukę, radzenie sobie ze stresem, emocje umacniają się także i utrwalają w świadomości dziecka. Jeśli struktury te nie są wykorzystywane –zanikają.

Rozwój mózgu dzieci z rodzin zastępczych

- Połączenia nerwowe i sieci neuroprzekaźników – formujące się we wspomnianym okresie – są kształtowane także pod wpływem negatywnych czynników zewnętrznych, tj. braku stymulacji, wykorzystywania dziecka lub przemocy w rodzinie.
- Wiadomo, że emocjonalne i poznawcze zaburzenia we wczesnych latach życia dziecka mogą uszkodzić jego rozwój.

Rozwój mózgu dzieci z rodzin zastępczych

- Fundamentalną potrzebą w życiu tych dzieci jest potrzeba ciągłości relacji z najważniejszymi bliskimi im osobami oraz poczucie stałości, które wzmacniane jest wtedy, gdy miejsce i otoczenie pobytu dziecka się nie zmienia.
- Dzieci objęte opieką zastępczą w większości takich uczuć nie doświadczyły, stąd też bardzo często charakteryzują się one wieloma problemami.

FILM:

**„WPŁYW PRZEMOCY NA ROZWÓJ MÓZGU
I OSOBOWOŚCI DZIECKA”**

Neurobiologia stresu

- Mózgowie jest zdumiewającym organem, który odbiera informacje z zewnętrznego i wewnętrznego środowiska, odczuwa je, przetwarza, postrzega, przechowuje i działa według nich pod kątem przetrwania.
- Aby sprostać tym funkcjom, ludzki centralny system nerwowy zorganizował się w toku ewolucji hierarchicznie. Funkcje regulacyjne (rytm serca, oddech, ciśnienie krwi, temperatura ciała), jako prostsze, sterowane są przez niższe partie mózgowia (pień i śródmózgowie), a funkcje bardziej złożone (np. język i myślenie abstrakcyjne) –przez jego najbardziej złożone struktury: obszary korowe.

Neurobiologia stresu

- Różne struktury mózgu rosną, organizują się i stają się w pełni funkcjonalne w różnych okresach dzieciństwa.
- Każda część mózgu, gdy się już zorganizuje, staje się mniej plastyczna (mniej podatna na uczenie), czyli mniej uwrażliwiona na doświadczenia i zmienianie się pod ich wpływem.
- Pewne obszary jednak, przede wszystkim kora mózgu, zachowują znaczną plastyczność przez całe życie, a więc doświadczenia mogą z łatwością ciągle kształtować jej organizację i funkcjonowanie.

Neurobiologia stresu

Jak mózg reaguje na stres?

- Reakcja „walcz albo uciekaj” wywołuje fizjologiczne objawy alarmu – pobudzenie i emocje lękowe (np. gwałtowne poty, kołatanie serca, szybki oddech). Te fizyczne symptomy stresu są przejawem aktywacji autonomicznego systemu nerwowego i osi podwzgórzowo-przysadkowej, co znów jest adaptacyjną reakcją na zbliżające się niebezpieczeństwo.

Neurobiologia stresu

Kiedy reakcja ta jest nieprzystosowawcza?

- Właściwa PTSD hiper-reaktywność fizjologiczna jest w istocie wywoływanym przez specyficzne czynniki ‘stanem’ pamięci. Mózg przejmuje, skojarzony w przeszłości z lękiem, wzorzec aktywacji neuronalnej i działa obecnie wskutek fałszywego sygnału. Przywołanie potraumatycznej pamięci ‘stanu’ leży u podstaw wielu uporczywych zachowań, które kiedyś były adaptacyjną reakcją na zagrożenie, a dziś, nie pasującą do sytuacji dysfunkcją.

Neurobiologia stresu

- **Ciągła aktywacja reakcji na stres w okresie prenatalnym i w okresie wczesnego dzieciństwa powoduje, że stan ten jest dla dziecka stanem podstawowym.** Wyjaśnia to niezrozumiałe dla opiekunów reakcje dzieci –reakcje obronne na niezagrażające komunikaty, ciągłe napięcie w oczekiwaniu na zagrożenie, wybuchy złości nieproporcjonalne do problemu.

Przykład 1 -Zosia

Matka Zosi choruje na nerwicę, przez całą ciążę żyła w stanie ciągłego napięcia i niepokoju, które wywoływały u niej częste napady złości.

W okresie prenatalnym Zosia przejmowała od matki różne stany emocjonalne (niepokój, złość) poprzez hormony –jej mózg reagował na stres poprzez mechanizm „uciekaj albo walcz”, czuła fizyczne objawy stresu. Mózg „nauczył się”, że emocje te są stanem podstawowym, normą.

Zosia zostaje umieszczona w rodzinie zastępczej mając: niespełna miesiąc –Jak funkcjonuje?

Po porodzie jest bardzo niespokojnym noworodkiem, płaczliwym mimo, że wszystkie jej potrzeby były zaspokojone. Nauczyła się, że podstawą życia emocjonalnego jest ciągły niepokój. Ma silne kolki, płacze i nie można jej w żaden sposób uspokoić. Pojawia się u niej odruch Moro –napina mięśnie i wykrzywia ciało.

Jak pomóc Zosi?

Przykład 1 -Zosia

1. Kangurujemy –pomocze nam to wytworzyć więź, Zosia będzie się uczyć stanu relaksu.
2. W okresach nasilonego płaczu zachowujemy spokój, przytulamy mocno do siebie –Zosia wyczuje spokojne bicie serca, spokojny oddech.
3. Pilnujemy, aby dzień Zosi był przewidywalny, stałe pory i rutyna podczas czynności pielęgnacyjnych dadzą jej poczucie przewidywalności i bezpieczeństwa.
4. Mówimy przy Zosi spokojnie, pilnujemy by nie kłócić się w jej obecności.

Przykład 1 -Zosia

Zosia zostaje umieszczona w rodzinie zastępczej mając: 1,5 roku –Jak funkcjonuje?

Małe dziecko nie ma zdolności do samoregulacji emocjonalnej, jedynie matka potrafi je uspokoić. Zosia od urodzenia była nerwowym dzieckiem. Matka nie radziła sobie z napadami płaczu, brała ją na ręce ale po kilku minutach odczuwała ogromną złość, krzyczała. Zosia odczuwała jej stan emocjonalny, nasilało to dodatkowo jej nerwowość. Nauczyła się, że przy mamie nie można czuć się bezpiecznie. Pojawiły się u niej silne napady złości w sytuacji, gdy coś szło nie po jej myśli –krzyczała, tupała nogami, kładła się na podłodze. Mama nie radziła sobie z tymi zachowaniami i ulegała.

Przykład 1 -Zosia

Zosia zostaje umieszczona w rodzinie zastępczej mając 5 lat. Jak funkcjonuje?

Terroryzowała matkę, panie w przedszkolu. Dezorganizuje pracę całej grupy przedszkolnej. Nauczycielki nie dawały sobie z nią rady. Napady złości pojawiały się w każdej sytuacji, gdy miała się podzielić zabawką z koleżanką, gdy nie wyszedł jej rysunek. Bije inne dzieci. Na spacerze krzyczy, ponieważ chciała pójść w innym kierunku. Nauczycielki pracowały nad zachowaniami trudnymi w przedszkolu, ale matka nie jest wydolna wychowawczo, przez co nie było poprawy. Dodatkowo, matka sama miała problemy emocjonalne, krzyczała na Zosię, biła ją.

Przykład 1 -Zosia

Zosia zostaje umieszczona w rodzinie zastępczej mając 9 lat. Jak funkcjonuje?

Jej mózg jest nauczony, że wszystkie sytuacje są zagrażające. Mama zastępcza zwraca Zosi grzecznie uwagę, by zdjęła plecak ze stołu a Zosia wybucha niekontrolowaną złością. Rzuca plecakiem, tłucze cukiernicę, krzyczy, nie słucha co ciocia do niej mówi i ucieka do pokoju.

W szkole koledzy jej nie lubią. Zosia przelewa swoją złość na kolegów. Zdenerwowała się, że dostała 2 mimo, że długo się uczyła i ze złości pobiła koleżankę. Na każdą próbę zwrócenia jej uwagi przez nauczycielkę („Zosia, nie baw się długopisem”) reaguje agresją. Jej organizm automatycznie pobudza się jak w reakcji stresowej.

Neurobiologia stresu

- Dzieci są szczególnie wrażliwe na stres i traumę, ponieważ ich mózg charakteryzuje **plastyczność**. W okresach krytycznych, gdy mózg tworzy możliwości do maksymalnego uczenia się, jest jednocześnie wrażliwy na działanie czynników szkodliwych.
- Ta podatność na zranienie może prowadzić do stałych zmian anatomicznych lub deficytów w funkcjach poznawczych.
- Dlatego też ten sam stres u dziecka może spowodować trwałe zmiany w OUN, u dorosłego spowoduje tylko reaktywne problemy emocjonalne.

Pamięć emocjonalna, zaburzenia emocjonalne

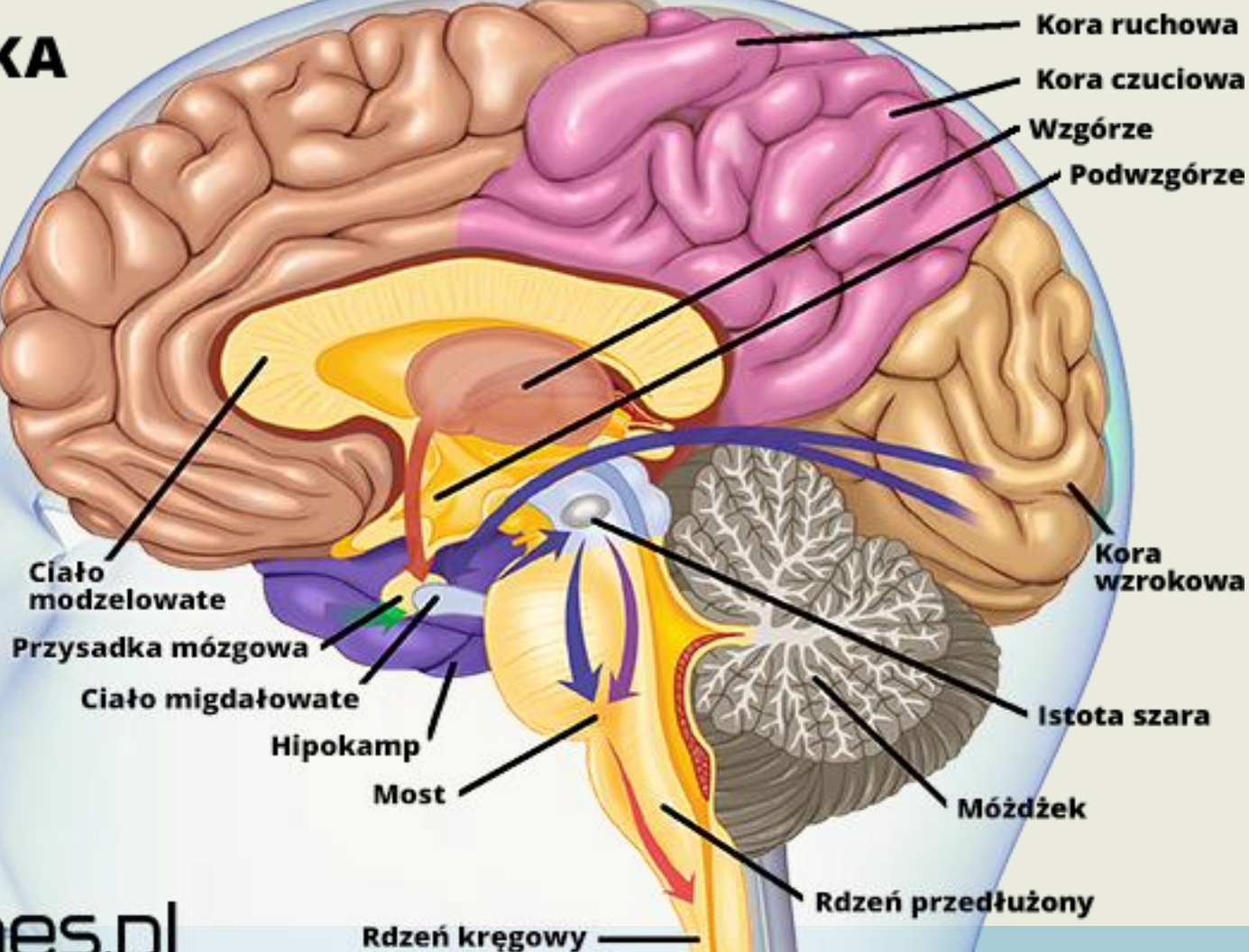

- Jądro migdałowe odgrywa ważną rolę w pamięci emocjonalnej.
- Niedojrzałość hipokampa w momencie porodu powoduje, że wczesna pamięć (wzrokowa, dotykowa, smakowa i emocjonalna) budowana jest i utrzymywana w jądrze migdałowatym i może być aktywna długo po urodzeniu.
- Ten obszar jest wyjątkowo wrażliwy na emocjonalną pobudliwość, podczas przypominania emocjonalnych wspomnień.

Pamięć emocjonalna, zaburzenia emocjonalne

MÓZG CZŁOWIEKA

- Płat czołowy
- Płat ciemieniowy
- Płat potyliczny
- Układ limbiczny
- Pień mózgu
- Móżdżek

Pamięć emocjonalna, zaburzenia emocjonalne

- Wczesne wspomnienia mogą być aktywowane w trudnych momentach emocjonalnych lub przez doznania z ciała zamiast normalnych mechanizmów hipokampalnych (świadomego przypominania).

Przykład 2 -Kajtek

Kajtek w okresie niemowlęcym był podtapiany przez ojczyma. Kiedy matka była w pracy, w czasie kąpieli ojczym wkładał mu głowę pod wodę na kilka sekund.

Kajtek ma 3 lata, jest w rodzinie zastępczej. Panicznie boi się kąpieli. Kajtek nie pamięta żadnych wydarzeń mających miejsce w rodzinie biologicznej, nie pamięta ojczyma. Jego mózg nie może świadomie przypomnieć sobie sytuacji podtapiania (niedojrzałość hipokampa), jednak zapamiętał podtapianie poprzez pamięć emocjonalną (jądro migdałowe). Kiedy zobaczy wodę, jego mózg nieświadomie przywołuje uczucia odczuwane podczas podtapiania –paniczny strach, organizm Kajtka przygotowuje się do walki. Nie rozumie co się dzieje. Chłopiec na wodę (kąpiel, basen, wycieczka nad rzekę) reaguje krzykiem, ucieczką.

Pamięć emocjonalna, zaburzenia emocjonalne

- Ciężkie przeżycia emocjonalne powodują wydzielanie substancji, które wywołują nadaktywność hipokampa. W warunkach ekstremalnego stresu hipokamp może zostać uszkodzony, co dalej prowadzi do neuronalnej degeneracji.
- Stres powoduje deficyty w pamięci wynikające z uszkodzenia neuronów hipokampa.

Przykład 3 -Bartek

Bartek jest dzieckiem wychowywanym w rodzinie przemocowej. Ojciec jest alkoholikiem, znęcał się nad nim i nad matką. Kiedy miał 5 lat mama umarła na raka. Od tamtego momentu wychowywał go sam ojciec. Kiedy wypił, bił go pasem, często wychodził z domu i zamykał dziecko w pokoju, Bartek przez kilkanaście godzin był sam, bez dostępu do jedzenia i picia.

W rodzinie zastępczej Bartek nie sprawia większych problemów. Nie radzi sobie jednak w szkole, mimo, że dużo czasu poświęca na naukę. Skierowano go na badania –w TK głowy stwierdzono trwałe zmiany w obszarze hipokampa, związane z długotrwałym silnym stresem. To tłumaczy zaburzenia uczenia się u chłopca.

Pamięć emocjonalna, zaburzenia emocjonalne

Mechanizm „uciekaj lub walcz”

- Jednym z niezbędnych warunków prawidłowego rozwoju mózgu jest powstawanie i funkcjonowanie synaps, czyli miejsc styku i przekazywania sygnałów nerwowych.
- Proces ten może być jednak zaburzony z dwóch powodów.
 1. Pierwszy z nich to powód czysto biologiczny (brak czucia sensorycznego podczas krytycznych momentów rozwoju mózgu –a czucie takie jest konieczne dla optymalnej organizacji mózgu).

Pamięć emocjonalna, zaburzenia emocjonalne

2. Drugi powód to odbiegająca od normy aktywizacja ścieżek neuronów, spowodowana przez ekstremalnie trudne doświadczenia –takie jak maltretowanie i zaniedbanie. Takie zdarzenia mogą przyczynić się do niewydolności w funkcjonowaniu tych części mózgów, które odpowiadają za uczucie, empatię oraz emocje. Trwałe patologiczne zachowania mogą także przyczynić się do zaniku przywiązania noworodków do swoich opiekunów oraz utraty zaufania do najbliższego otoczenia.

Pamięć emocjonalna, zaburzenia emocjonalne

Jakie przełożenie na realne zachowania w codziennych sytuacjach może mieć np. niezaspokajanie przez rodziców podstawowych potrzeb dziecka, np. potrzeby bliskości?

- By odpowiedzieć na to pytanie, należy najpierw zrozumieć mechanizm reakcji „walcz lub uciekaj”, pozwalającej na wybranie najskuteczniejszego sposobu na walkę z niebezpieczeństwem.

Pamięć emocjonalna, zaburzenia emocjonalne

- W chwili zagrożenia –np. ataku złości rodzica, groźbach kierowanych wobec dziecka -zwiększa się tętno i ciśnienie krwi. Dzięki temu serce zaczyna bić szybciej, co z kolei umożliwia dostarczenie więcej energii i tlenu do mięśni (więcej tlenu do organizmu dostarcza także szybszy i płytszy oddech).
- W rezultacie, stają się one gotowe do wysiłku, potrzebnego do walki lub ucieczki. Krew gęstnieje na wypadek zranienia. Zwiększa się także produkcja kortyzolu.

Pamięć emocjonalna, zaburzenia emocjonalne

- Wysoki poziom kortyzolu powoduje **obumieranie komórek mózgowych** oraz **redukuje liczbę synaps**. Na jego negatywne działanie narażone są dzieci żyjące w ciągłym strachu, nieufności wobec najbliższych, przekonane o grożącym ze strony rodziców niebezpieczeństwie.
- Badania nad dorosłymi, którzy jako dzieci doświadczali stałych nadużyć wobec własnej osoby wskazują, że skurczyły się im te regiony mózgu, które są odpowiedzialne za pamięć, naukę oraz regulację uczuć oraz emocji. Mózgi maltretowanych dzieci są o 20-30% mniejsze niż mózgi ich prawidłowo wychowywanych rówieśników.

Pamięć emocjonalna, zaburzenia emocjonalne

- Dzieci, które doświadczyły maltretowania lub zaniedbania, są bardzo wyczulone na każde potencjalne zagrożenie. Nawet mało prawdopodobne niebezpieczeństwo jest przez nie wyolbrzymiane, co zmusza je do wzmożonej ostrożności i przygotowywaniu się na możliwe ataki.
- Strach staje się stałym elementem dziecięcych myśli, zaś rozwój i organizacja mózgu podporządkowują się jednemu celowi – przetrwaniu.

Pamięć emocjonalna, zaburzenia emocjonalne

- Taki stan –nieustannie podwyższonej ostrożności i niepewności –nie sprzyja prawidłowemu rozwojowi, zaś stany odczuwane przez większość ludzi -jak poczucie komfortu czy wsparcia stają się niemal nieosiągalne, podobnie jak osiągnięcie bezpiecznych relacji z innymi ludźmi.
- Maltretowane noworodki, małe dzieci lub przedszkolaki często reagują wycofaniem i zachowaniami aspołecznymi.

Pamięć emocjonalna, zaburzenia emocjonalne

- Taka postawa –gdy ucieczka nie jest możliwa –pojawia się wtedy, gdy młodzi ludzie czują, że nie mają kontroli nad grożącymi im zjawiskami.
- **Świadome wycofanie, zastygnięcie** pozwala organizmowi na przetworzenie napływających informacji o potencjalnym zagrożeniu i zrozumienie go. Ten rodzaj dziecięcego zachowania jest często interpretowany przez patologicznych rodziców jako brak szacunku czy posłuszeństwa, co jest tylko kolejnym pretekstem do niedopuszczalnych zachowań względem podopiecznego.

Pamięć emocjonalna, zaburzenia emocjonalne

- Jeśli maltretowanie trwa przez dłuższy okres, dochodzi do kolejnych poważnych zmian w funkcjonowaniu mózgu: **dziecko zaczyna dostrzegać niebezpieczeństwo wszędzie**, nawet w okolicznościach zupełnie bezpiecznych. Staje się ono hiperczułne, nadaktywne, agresywne, często miewa napady furii, pojawia się cofnięcie w rozwoju.

Pamięć emocjonalna, zaburzenia emocjonalne

- Jest jeszcze jeden sposób radzenia sobie z przytłaczającą rzeczywistością przez dzieci, tj. **ucieczka w świat fantazji**, pozwalająca na oddzielenie bolesnego doświadczenia od własnej świadomości. Przenoszenie się w różne miejsca stwarza dziecku iluzję spokoju i znalezieniu się w bezpiecznej odległości od zła. W ekstremalnych przypadkach taka postawa może prowadzić do wystąpienia zaburzeń pamięci i halucynacji, a także pojawienia się amnezji. Niewykluczone są również zaburzenia samoświadomości.

Pamięć emocjonalna, zaburzenia emocjonalne

Z każdym rodzajem krzywdy wiążą się inne zachowania.

- Małe dzieci, wykorzystywane psychicznie, przejawiają więcej złości i niezgodnych z regułami społecznych zachowań niż ich koledzy.
- Maltretowane dzieci są bardziej impulsywne, dezorganizowane i łatwo się rozpraszają. Rzadziej odnoszą też sukcesy naukowe, brakuje im podstawowych umiejętności społecznych oraz organizacyjnych, charakterystycznych dla wieku przedszkolnego i ułatwiającego integrację.

Pamięć emocjonalna, zaburzenia emocjonalne

- Niemal połowa dzieci skrzywdzonych fizycznie musiała korzystać ze specjalnych zajęć wyrównawczych.
- Dzieci, które były wykorzystywane seksualnie, charakteryzowały się ekstremalnym lękiem, nieuwagą, brakiem pilności i trudnością w wykonywaniu poleceń. Wobec kolegów zachowywały się skrajnie: bądź wycofując się z grupy, bądź prowokując konflikty prowadzące do skrajnej agresji z ich strony. Ich postawa wobec nauczycieli również jest charakterystyczna: są od nich maksymalnie zależne i potrzebują wyraźnych sygnałów aprobaty.

Pamięć emocjonalna, zaburzenia emocjonalne

- Dzieci zaniedbywane ze strony rodziców wykazują najwięcej kłopotów w wykonywaniu zadań poznawczych (nie potrafią się także na nich koncentrować), są najbardziej lękliwe, najmniej pilne i wyjątkowo apatyczne. Co gorsza, ze względu na przejawiane przez nich nieakceptowane społecznie zachowania, dzieci te były odrzucane przez swoich kolegów. Pogłębia to dodatkowo charakteryzujący ich brak humoru, pozytywnych uczuć czy radości.

Pamięć emocjonalna, zaburzenia emocjonalne

- Sugeruje się, że główną przyczyną tak złych wyników w nauce jest także brak pozytywnej stymulacji w domu, wynikający z niskiej jakości codziennego życia i nieprzewidywalnych warunków, w których dzieci są wychowywane.

Pamięć emocjonalna, zaburzenia emocjonalne

- Samo zaniedbanie –jako problem wychowawczy –prowadzi do poważnych zaburzeń w rozwoju dziecka, tj. między członkami rodziny nie wytwarzają się wystarczająco silne więzi, dziecko nie jest należycie stymulowane do rozwijania samego siebie, pojawia się opóźnienie w rozwoju (psychicznym i fizycznym), dziecko zaczyna wykazywać aspołeczne zachowania.

Pamięć emocjonalna, zaburzenia emocjonalne

- Przebywanie w otoczeniu niezapewniającym wystarczającego wsparcia oraz komunikacji utrudnia dziecku rozwinięcie połączeń mózgowych ułatwiających rozwój werbalno-leksykalny.
- W rezultacie, młody człowiek posiadając niski zasób słów doświadcza zaburzeń w komunikacji z otoczeniem.

Zaburzenia poznawcze

- Zaburzenia pamięci krótkotrwałej
- Zaburzenia uczenia się

Utrudniony proces edukacji:

- Dzieci doświadczające przemocy lub zaniedbania mają gorsze wyniki w nauce niż ich koledzy wywodzący się z normalnych rodzin. Jest to uzasadnione faktem, iż dzieci doceniane i szacowane przez rodziców postrzegają samych siebie jako osoby wartościowe oraz kochane –a zatem zdolne także do odnoszenia sukcesów w wykonywaniu szkolnych obowiązków.

Zaburzenia poznawcze

- Dziecko maltretowane nie posiada takiej motywacji do podjęcia wysiłku –nie ma też dla kogo się starać. Dzieci w wieku przedszkolnym sprawiają problemy wychowawcze i słabo przystosowują się do otoczenia rówieśników.
- Jednym z bardziej przekonujących eksperymentów, udowadniających negatywny wpływ maltretowania i zaniedbywania dzieci na ich własną samoocenę, jest ten przywołujący reakcję małych dzieci na swoje odbicia w lustrze.

Zaburzenia poznawcze

- Otóż dzieci traktowane źle i wykorzystywane znacznie częściej gorzej reagowały na własne odbicie i wypowiadały na swój temat znacznie mniej pozytywnych uwag niż ich koledzy wychowujący się w normalnych domach.

Podsumowując

- Zmiany w jądrze migdałowatym i hipokampie mają charakter trwałe.
- Mózg najintensywniej rozwija się do 3, 4 roku życia. Niektóre jego struktury przez długi czas wykazują plastyczność –są podatne na uczenie.
- Płat czołowy rozwija się do 21 roku życia.

Podsumowując

- Płat czołowy odpowiada za kontrolę nad naszym zachowaniem. Decyduje o tym, kim jesteśmy.
- Niedojrzałość płata czołowego u młodszych dzieci powoduje:
 - zachowania impulsywne,
 - nieumiejętność przewidywania skutków własnych zachowań,
 - nieumiejętność hamowania reakcji.

Podsumowując

- Płat czołowy jest bardzo długo plastyczny. Poprzez odpowiednie oddziaływania wychowawcze możemy pomóc naszym dzieciom.
- Zosia nauczy się kontrolowania własnych emocji, właściwego okazywania złości.
- Kajtek nauczy się, że woda nie jest zagrażająca i kąpiel może być zabawą.
- Bartek nauczy się jak stosować strategie zapamiętywania, aby nauka była efektywniejsza.

Powiatowe Centrum Pomocy Rodzinie w Rykach

Szkolenie dla Rodzin Zastępczych z Powiatu Ryckiego

**DZIECKO WYCHOWUJĄCE SIĘ POZA
RODZINĄ NATURALNĄ**

**–PROBLEMY DZIECKA NA RÓŻNYCH
ETAPACH ROZWOJU**

mgr Agnieszka Mioduchowska-Zienkiewicz